

УДК 94(477) «1921/1924»:261.7

В. П. Овчаренко

ОРГАНІЗАЦІЙНО-КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ З ПРОВЕДЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 1920-х РОКІВ

Стаття присвячена розгляду особливостей формування спеціальних органів державної влади у справах релігій в республіці та їх внутрішній розбудові в 1921 — 1924 роках. Увага акцентується на їх кадровому забезпеченні та співвідношенні декларованих і реальних повноважень в реалізації релігійної політики держави.

Ключові слова: органи державної влади у справах релігій, релігійна політика, антирелігійна комісія, ліквідаційний відділ по відокремленню церкви від держави, відділ культів НКВС.

В статье рассматриваются особенности формирования специальных органов государственной власти по делам религий в республике, их внутреннее развитие в 1921-1924 годах. Внимание акцентируется на кадровом обеспечении та соотношении декларированных и реальных полномочий в реализации религиозной политики государства.

Ключевые слова: органы государственной власти по делам религии, религиозная политика, антирелигиозная комиссия, ликвидационный отдел по отделению церкви от государства, отдел культов НКВД.

The article considers the features of formation of special state authorities on religious affairs and their internal establishment in the years 1921-1924. Attention is focused on their staffing and the ratio of declared and real authority in the implementation of religion policy of the state.

Key words: state authorities on religious affairs, religion policy, antireligious commission, liquidation department of separation of church and state, worship department of the PCIA.

Постановка проблеми. Сучасна влада в Україні не лише заявила, але і розпочала реальні дії з проведення адміністративної реформи. Об'єктом реформування в черговий раз стали органи державної влади у справах релігій. Це, на думку автора, може мати негативні наслідки для подальшого розвитку державно-церковних стосунків. Погоджуючись з переважаючою думкою вітчизняних та зарубіжних дослідників проблеми, що органи державної влади у справах релігій відіграли в радянський період, особливо в перші роки його утворення, негативну роль, звертаємо увагу, що їхня роль була неоднозначною. Вони виступають важливою складовою завоювання та збереження політичної влади більшовицьким режимом в Україні.

Аналіз актуальних досліджень з історії органів державної влади у справах релігій в Україні свідчить, що ця проблема користується підвищеною увагою дослідників і не лише фахових

істориків та релігіє знавців. Політична цензура, самоцензура, а головне, закритість відповідних архівних фондів не сприяли її реалізації в радянські часи. Лише в роки пізньої перебудови в СРСР з'являються публікації російських дослідників В.А. Алексеєва, М.І. Одинцова. На етапі отримання Україною незалежності та в перші роки її утвердження в республіці цілий ряд дослідників звертається до реалізації своїх наукових інтересів в галузі вивчення як державно-релігійних стосунків в цілому, так і історії взаємин окремих конфесій із владою. Зокрема, це В.Д. Бондаренко, В.Є. Єленський, О.М. Ігнатуша, А.Л. Зінченко, В.О. Пашенко, В.І. Силантьєв, С.І. Білокінь, А.М. Киридон, Г.В. Лаврик та інші. З позицій висвітлення участі органів державної влади у справах релігій в репресивно-каральних діях режиму ведуть свою наукову діяльність В.В. Ченцов та В.М. Нікольський. Водночас за роки незалежності України з цієї проблематики було захищено декілька докторських та значна

кількість кандидатських дисертацій. Проте внутрішня розбудова та діяльність органів державної влади в обраний нами досліджуваний період ще не набула завершеного комплексного вивчення. Роботи О.М. Ігнатуші [1], І.І.Аверіна [2] та О.Тригуба [3], хоча і направлені на вивчення безпосередньо державного апарату з проведення релігійної політики в Україні, проте акцентують увагу на його лише певних аспектах репресивної діяльності.

Критично проаналізувавши стан наукової розробки проблеми попередниками, автору вдалося виявити коло питань, що залишаються недостатньо розглянутими. Серед цих питань звертають увагу особливості реалізації в Україні радянської моделі організаційно-кадрового забезпечення органів державної влади у справах релігій у вирішальний початковий період їх діяльності — 1921-1924 роки.

Мета статті визначається актуальністю обраної проблеми та ступенем її наукової розробки попередниками. Виходячи з цього, автор ставить завдання показати особливості формування спеціальних органів влади у справах релігій, проаналізувати причини зміни повноважень та підходи до їх кадрового забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з червня 1921 року в Україні починає діяти завершена система органів державної влади по проведенню радянської релігійної політики. Процес складання та діяльності цих органів в 1921-1924 рр. умовно поділяється на три етапи:

1921 - вересень 1922 р. – офіційне зосередження релігійної політики в наркоматі юстиції;

вересень 1922 р. - середина 1923 р. – передача повноважень по веденню релігійної політики в НКВС з ведучою роллю ДПУ, а через створення восени 1922 р. антирелігійної комісії –пряме підпорядкування ЦК КП(б)У;

середина 1923 р. - кінець 1924 р. – відмова від крайніх форм антирелігійної діяльності влади і вироблення умов для розгортання системи контролю над релігійним середовищем. Водночас відбувається і зміна назви ліквідаційного відділу по відокремленню церкви від держави в УСРР на відділ культів НКВС, що формально свідчило про завершення процесу відокремлення церкви від держави.

Офіційне рішення про утворення ліквідаційного відділу по відокремленню церкви від держави в УСРР було оформлено в наказі наркомату юстиції № 101 від 1 червня 1921 р., котрий визначив початок роботи відділу - 31 травня 1921 р., штатну чисельність працівників – не більше п'яти осіб, та кандидатуру завідуючого – фахового правника І. Сухоплюєва [4, арк. 8]. Його кандидатура затверджувалася ЦК КП(б)У,

котрий при цьому ухвалив, що ліквідаційний відділ діятиме на основі загальних директив, отриманих від нього [5, с.174]. До призначення на завідування І. Сухоплюєв керував Центро-РАГСом НКВС республіки, а після – поєднував ці дві посади [6, арк. 207]. За необхідність утворення ліквідаційного відділу по відокремленню церкви від держави він виступав ще в травні 1920 р. на першій Всеукраїнській нараді голів та завідуючих відділами управління губернських та повітових виконкомів [7, с. 15-16]. На нашу думку, у такий спосіб в Україні було забезпечено компроміс між відомчими інтересами НКЮ та НКВС із ВУНК, що була структурою останнього.

Закріплення функціональних обов'язків за працівниками відділу було зроблено на засіданні колегії НКЮ УСРР 13 серпня 1921 р. Передбачались посади завідуючого, секретаря, експерта, діловода та реєстратора [4, арк. 10]. Фактично, у відділі було заповнено лише дві штатні посади – завідуючий – І. Сухоплюєв та секретар – колишній царський чиновник Львов [4, арк. 163]. Через скорочення штатів, що проходило в наркоматі у вересні, інші вакантні посади були ліквідовані [4, арк. 162-165].

Одночасно з утворенням державних органів проходить формування Компартійних організаційних структур для забезпечення контролю за діяльністю релігійних організацій і релігійними настроями населення. Рішенням Оргбюро ЦК КП(б)У 10 червня 1921 р. таке завдання ставилось перед Губкомами КП(б)У [8, арк. 57-58]. Для організації цієї справи в ЦК КП(б)У з Києва до Харкова був терміново відкликаний відповідальний партійний працівник В. Рожицин [9, арк. 99]. При агітпропі ЦК КП(б)У 13 вересня 1921 р. утворюється спеціальна комісія під головуванням В. Рожицина, членом якої від НКЮ стає І. Сухоплюєв [10, арк. 13].

Згідно циркуляру № 104/3 від 27 червня 1921 р. перед губвідділами юстиції Наркомом юстиції С. Буздаліним та завідувачем ліквідаційним відділом І. Сухоплюєвим було поставлене завдання надіслати в НКЮ звіти про проведену роботу щодо відокремлення церкви від держави. Невиконання цієї вказівки мало розглядатись як саботаж, з можливим судовим переслідуванням винних. Зверталась увага завідуючих відділами юстиції на необхідність термінового формування в губернії та повітах ліквідаційних столів зі штатом три особи: завідуючий, секретар та діловод [4, арк. 120-121 зв., 261].

Ліквідаційні столи при губернських та повітових відділах юстиції розглядалися Наркома-

том юстиції як технічні установи для проведення оформлення передачі релігійним громадам приміщень та богослужбового майна. Проте це йшло врозрід з інтересами правлячого режиму, який намагався надати цій процедурі політичного звучання і забезпечити всебічний контроль над релігійними громадами. Рішенням Наркому юстиції С. Буздalina, з мотивацією необхідності прискорення процесу відокремлення церкви від держави з 18 серпня 1921 р. вирішення всіх питань, пов'язаних з державно-церковними відносинами, перекладалося на спеціально створювані міжвідомчі ліквідаційні комісії (ліквідкоми). Апарат ліквідаційних столів не розпускався, а мав виконувати розпорядження та рішення ліквідкомів. Головою ліквідкому призначався член колегії відповідного відділу юстиції, але ця посада носила номінальний характер. Членами комісії ставали представники місцевих органів НКВС та ВУНК. Офіційні обов'язки представника ВУНК – боротьба на місцях з релігійними злочинами – не співпадали з його реальними повноваженнями. Згідно таємних директив саме представники ВУНК, члени ліквідкомів визначали характер роботи комісії та зміст прийнятих рішень [11, арк. 7; 252, арк. 209].

Очевидно, що втаємничення діяльності приводить до того що Наркомат юстиції, ліквідаційний відділ надзвичайно цікавив кадровий склад місцевих ліквідкомів, оскільки вже з'явилися нарікання на упередженість в діях місцевих працівників. Так, голова Всеукраїнської православної церковної ради М. Мороз скаржився 20 вересня 1921 р. до НКЮ на Київський губернський відділ юстиції. Роботою по відокремленню церкви від держави там керував колишній присяжний повірений Д. Любанський. До революції він працював юрисконсультом Київської Митрополії, зберігав зв'язок із Київською спілкою парафіяльних громад, за виразом М. Мороза організацією монархістського спрямування [4, арк. 228]. Реакція І. Сухоплюєва була миттєвою – до Києва була направлена відповідна телеграма і після короткої перевірки Д. Любанський був звільнений [4, арк. 227].

З метою недопущення подібного в інших губерніях, і очевидно збереження таємниці в діях влади, ліквідаційним відділом НКЮ була терміново розроблена спеціальна анкета співробітника ліквідаційної комісії з 20 питань, яка 30 вересня 1921 р. була розіслана губернським відділам юстиції. Аналіз її змісту, показує, що керівництво НКЮ не цікавила професійна та освітня підготовка співробітників до виконання поставлених завдань. Наголос робився на вивчення політичного минулого, попередньої діяль-

ності, партійності і партійного стажу [12, арк. 2; 13, с.12-13].

Нами було проаналізовано всі 57 анкет, що надійшли до ліквідаційного відділу НКЮ в кінці 1921 р. - на початку 1922 р. За основними показниками їх результати зведені в таблицю складеної на підставі [12, 14]:

Показник	Кількість осіб	%
Члени РКП(б)	27	47,3
Безпартійні	30	52,7
Віруючі православні	16	28,1
Іудеї	1	1,9
Невіруючі	27	47,4
Не визначився	7	12,3
Із "не визначився" щодо релігії членів РКП(б)	6	10,5
Всього анкетованих	57	100

Із 12 (9) існуючих в Радянській Україні губерній анкети надійшли лише з 5: Олександрійської, Волинської, Харківської, Миколаївської та Подільської губернських ліквідаційних комісій. Що стосується повітів, анкети на співробітників було подано лише з 13, причому була представлена частина повітів Полтавської та Чернігівської губерній [12, арк. 6-17]. Характерно, що деякі анкетовані не розуміли суті поставлених питань. Зокрема, член ліквідаційної комісії з Дніпровського повіту, за посадою уповноважений III групи ГубНК К. Васильєв щодо відношення до релігії вказав – «інтернаціоналіст» [12, арк. 2]. Його колега з Чугуївського повітового політбюро ВУНК П. Люкша заявила, що притримується «комуністичної релігії» [12, арк. 19].

Безперечно, під сумнівом була політична довіра до члена Миколаївської губернської ліквідаційної комісії Ф. Левкоєва, безпартійного інструктора народного суду, православного, сина священника і до 1917 р. виборного громадського судді [12, арк.4], хоча він був найбільше професійно підготовлений до виконання поставлених завдань. У цілому формування кадрового складу ліквідаційних комісій в Україні синхронізувалось з тенденціями розвитку радянського апарату управління, де перевагу мали представники нетрудових класів [12, арк. 2-49; 14, арк. 1-26].

Проблеми із розбудовою місцевих органів по відокремленню церкви від держави, особливо їх повітової ланки, де мала зосередитись уся робота, спонукає ліквідаційний відділ НКЮ до більш активної співпраці з органами НКВС. І. Сухоплюєв бере активну участь у роботі з'їзду завідуючих губернськими відділами управління та начальників міліції, що проходив у Харкові

20 жовтня 1921 р. За результатами його виступів були прийняті дві резолюції, котрі ставили перед місцевими органами НКВС конкретні завдання в галузі ліквідації церковної метрифікації та налагодження обліку майна і приміщень релігійних організацій [13, С. 29-30]. Тобто вся діяльність, якою повинні були займатись місцеві органи юстиції, перекладалась на місцеві органи НКВС.

Підсумки і завдання релігійної політики розглядались на 1-му Всеукраїнському з'їзді працівників радянської юстиції в другій половині січня 1922 року в Харкові. З доповіддю «Про радянську релігійну політику в Україні по питанню відокремлення церкви від держави» виступив І. Сухоплюєв. За результатами виступу 23 січня 1922 року було прийнято відповідну резолюцію. Уперше офіційно поставлено питання про долю місцевих ліквідаційних комісій у зв'язку із скороченням штатів губернських та повітових відділів юстиції. Було передбачено, що у випадку скорочення повітових ліквідаційних комісій її керівником повинен стати голова повітового відділу юстиції. У випадку повної ліквідації Губвідділу юстиції Губліквідком мав перейти в підпорядкування адміністративного відділу Раднарсуду. [6, арк.42-46].

Перехід навесні-влітку 1922 року до проведення спеціальних таємних операцій щодо релігійних угруповань, передбачає зосередження всієї «церковної справи» в одному відомстві. Альтернативи не було. Такі можливості мав тільки один орган влади – НКВС та Державно-політичне управління, яке входило до його складу. Як згодом констатував заступник наркома НКВС М. Черлунчакевич, НКВС являється практично єдиним органом, котрий має підвідомчий йому по вертикалі апарат, аж до Райвиконкомів, в особі члена останнього, що відав адміністративною роботою і навіть до сільради, в якому Голова теж виконував адміністративні функції. І, нарешті, за словами М. Черлунчакевича, існував повсемісно викликаний самим життям Інститут сільських виконавців (десятників, караульних), через сільради та Райвиконкоми підвідомчих НКВС [15, с. 5-6].

На нараді завідуючих губернськими відділами юстиції, що проходила в Харкові 11-14 червня 1922 року, в процесі розгляду питання «Про скасування Губернських відділів юстиції» вирішувалась доля відділу по відокремленню церкви від держави НКЮ УСРР. Принципово було вирішено, що відділ передається в структуру НКВС. Зберігався міжвідомчий характер місцевих ліквідаційних комісій і за НКЮ право законодавчої ініціативи з питань відокремлення церкви від держави [16, с 165]. Як наслідок, По-

становою ВУЦВКу від 6 вересня 1922 року були ліквідовані представництва НКЮ на місцях – Губ'юсти та повітові відділи юстиції й прийнята спеціальна постанова, за якою відділ НКЮ по відокремленню церкви від держави та його місцеві органи з усіма повноваженнями передавались у відомство НКВС [17, арк. 19].

Відділ по відокремленню церкви від держави був самостійним підрозділом НКВС і не входив ні в яке управління. В склад губернських комісій по відокремленню церкви від держави мали увійти завідуючий губвідділом управління (голова) і в якості членів – представники президії Раднарсуду і губвідділу ДПУ. Цим узаконювалась участь ДПУ у проведенні державної релігійної політики.

До певного часу КП(б)У формально не втручались в проблеми державно-церковних відносин. З осені 1922 року, ЦК КП(б)У розпочинає проводити свою лінію і відповідно лінію ЦК РКП(б) в Україні через таємну комісію з церковних справ. Складалась така система, відповідно до якої вища партійно-державна влада приймала важливі політичні рішення по відношенню до релігії і церкви, а проведення їх в життя передавалось, головним чином, органам ДПУ – ОДПУ. Схема була запозичена із діяльності ЦК РКП(б).

Слід звернути увагу, антирелігійна комісія при агітпропі ЦК КП(б)У створена 13 вересня 1921 р. під керуванням В. Рожицина майже нічим себе не проявила. Невідомо, саме яку комісію критикував секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь 9 листопада 1922 р., оскільки рішенням ЦК КП(б)У 4 липня 1922 року було створено теж антирелігійну комісію [18, с.40-41]. Д. Лебідь запрошував негайно приступити до роботи і подати її план на затвердження в секретаріат ЦК. Головою комісії було затверджено В. Манцева, який а 1921 року очолив в Україні НКВС із вхожого до нього ВУНК-ДПУ. Безумовно, план роботи комісії терміново був вироблений й розглянутий на засіданні Оргбюро ЦК КП(б)У 15 листопада 1922 року, де була підтверджена лінія її роботи й питання перенесено на засідання Політбюро ЦК КП(б)У. Але зміст «лінії» не розкривався, сам план відсутній [19, арк. 214].

Склад антирелігійної комісії було змінено на засіданні 27 березня 1923 року. Її головою стає В. Балицький, секретарем І. Сухоплюєв а членами – працівники ЦК КП(б)У О. Макар та С. Діманштейн і співробітники ДПУ Я. Райхштейн та А. Соколовський [20, арк. 1]. В Україні, як правило, в засіданнях комісії брала участь середня ланка партійних працівників.

Є необхідним звернути увагу, що ні анти-релігійна комісія при ЦК РКП(б), ні анти-релігійна комісія при ЦК КП(б)У не займалися розбудовою власних організаційних структур при місцевих партійних комітетах. Документальні джерела фіксують лише поодинокі випадки існування та діяльності таких комісій при губернських та окружних комітетах КП(б)У. Очевидно, цим запобігалось втручання місцевих партійних органів в жорстко централізовану діяльність НКВС-ДПУ та підтримувався необхідний режим таємності.

Посилення ролі ДПУ в проведенні церковної політики влади приводить до змін в діяльності ліквідаційного відділу. У грудні 1922 року в центральному апараті НКВС розпочався процес скорочення штатів. Штатна підкомісія НКВС перетворює відділ з відокремлення церкви від держави в підвідділ із збереженням посади лише його завідуючого. Тому 11 грудня І. Сухоплюєв звертається з заявою до керівництва наркомату з обґрунтуванням необхідності зберегти як статус відділу, так і його чисельність – 3 особи [17, арк. 338].

Особливо І. Сухоплюєв наполягав на збереженні посади експерта. Останньому належало виконувати не лише необхідні функції: поїздки на місця (в тексті – «провінцію» В.О.) для ревізії постановки справи з відокремлення церкви від держави, але й зайнятись організацією анти-релігійної діяльності держави. Це читання лекцій, влаштування антирелігійних диспутів і т.п. [17, арк. 339]. Усе це, безумовно, порушувало нейтральний статус органів державної влади по відношенню до релігій. Зазначимо, що з кінця 1922 р. і по кінець 1926 р. на посаді експерта ліквідаційного відділу-підвідділу культів НКВС працював Ю. Любинський, колишній священник УАПЦ [21, арк. 13].

Починаючи з середини 1923 року в центрі уваги ліквідаційного відділу НКВС перебуває власне організаційне будівництво. В НКВС прийшли до висновку, що назва «ліквідаційний відділ по відокремленню церкви від держави» вже пережила свій час. Було підготовлено проєкт положення про реорганізацію його у відділ культів при адміністративному відділі НКВС. Створена комісія по реорганізації висловила за пряме підкорення цього відділу наркомату НКВС. Для посилення роботи по відділу культів його завідуючому та завідуючому таємним відділом ДПУ рекомендувалось узгоджувати всі важливі принципи питання й після розробки їх передавати на затвердження комісії при ЦК КП(б)У. Комісія відкинула п. 13 Положення – «відділ видає книги, журнали, газети, присвячені антирелігійній пропаганді». Але на наступному

засіданні комісії цей пункт буде відновлено, проте назва відділу залишалась незмінною до кінця 1924 року [22, арк. 3-4].

Висновки і перспективи подальших досліджень. З самого початку створення в травні 1921 року відділу по відокремленню церкви від держави при Наркоматі юстиції України він виступає слухняним зряддям монопартійної диктатури в галузі релігійної політики. Законодавчо не обґрунтований процес відокремлення церкви від держави з самого початку надавав можливість органам державної влади втручатись у внутрішні справи релігійних організацій, де ведучу роль мали органи ВУНК-ДПУ. Внутрішня розбудова органів державної влади по веденню релігійної політики як в центрі, так і на місцях з самого початку носила системний характер. Це пояснює і діяльність губернських та повітових ліквідаційних комісій, що практично з самого початку носили назву міжвідомчі і включали в себе представників НКВС та ВУНК-ДПУ при визначальній ролі останніх. Утвердження тоталітарних методів у релігійній політиці режиму приводить до структурних змін – відділ по відокремленню церкви від держави у вересні 1922 року переупорядковується НКВС. Це було єдине відомство, що могло разом із вхожим в його структуру ДПУ охопити контролем все українське суспільство.

В сучасності очевидно виникає необхідність опрацювати можливість зміни статусу органів державної влади у справах релігій через виведення їх із системи виконавчої влади і наданням незалежного статусу. На нашу думку, це сприятиме зняттю елементів певної політизації в діяльності окремих релігійних конфесій через відсутність необхідності шукати підтримку у певних політичних сил. На державному рівні варто б відпрацювати вертикально-інтегровану модель підпорядкування органів державної влади у справах релігій орієнтовану на одноманітне проведення державної релігійної політики. Продумати систему призначення та фахової підготовки та перепідготовки зайнятих там державних службовців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ігнатуша О. М. Радянський апарат як знаряддя боротьби проти церкви в Україні у 20-30-х рр. XX ст. / О. М. Ігнатуша. // Наукові праці. Історичні науки. Науково-методичний журнал. - Миколаїв : Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2003. – Т. 26. – Вип.13 - С.92-98.
2. Аверін І.І. НКВС УСРР як знаряддя партійно-державного апарату в боротьбі проти церкви (20-ті роки XX ст.) / І.І. Аверін

- //Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету» 2004 . – Вип XVII. – С. 132-138
3. Тригуб О. Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.) / О. Тригуб //З архівів ВУНК – ГПУ – НКВД – КГБ. 2009. – № 1 (32). – С.10-25.
 4. ЦДАВО України. – Ф. 8. Народний комісаріат юстиції УСРР– Оп. 1. – Спр. 817. Постановлення, циркуляри ВУЦИК, Совнаркома УСРР, наркомюста УСРР і матеріали к ним.. Т. 1. 29.04-15.10.1921 г.
 5. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу /Українська Церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. / А.Л. Зінченко. – К.: Освіта, 1993. – 256 с.
 6. ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 1216. Документи о работе ликвидационного отдела НКЮ (протоколы, докладные записки, переписка). 3.01-26.11.1922 г.
 7. Силантьев В.И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы / В.И. Силантьев. – Харьков., 1998 – 360с.
 8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 748. Циркуляри, інструкції українського ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У о празднованні 4 годовщини Октябрьской революції, партпросвещении и работе среди национальностей, красноармейцев, антирелигиозной пропаганде, выполнении партпоручений, борьбе с голодом, проведении Всероссийской переписи и др. вопросы. Список важнейших циркуляров и инструкций Агитпропа ЦК КП(б)У. 10.01.1921 г.-31.12.1921 г.
 9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 754. Выписки из протоколов заседаний Политбюро, Оргбюро ЦК КП(б)У по вопросам работы Агитпропа ЦК. 10.01.1921 г.-30.12.1921 г.
 10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 752. Выписки и протоколы заседаний малой комиссии Агитпропа ЦК КП(б)У. 21.01.1921 г.-28.12.1921 г.
 11. ДАХО. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 514а. Переписка о проведении в жизнь Декрета об отделении церкви от государства. 1921 г
 12. ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 1221. Анкеты сотрудников ликвидационных уездных комиссий. 1.04.1921 г.-25.10.1921 г.
 13. Церковь и государство. Сборник постановлений, циркуляров по отделению церкви от государства, отчетов и разъяснений ликвидационного отдела НКЮ. – Х., 1921. – Вып. 4. – 74 с.
 14. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2195. Анкеты сотрудников ликвидационных комиссий по отделению церкви от государства при отделах управлений губисполкомов. 1922 г.
 15. Черлюнчакевич Н. К реорганизации НКВД / Н.Черлюнчакевич //Бюллетень НКВД – 1924. № 3-4. - С. 5-6
 16. Совещание заведующих губернских отделов юстиции 11-14 июня 1922 г //Вестник советской юстиции на Украине. – 1922. – № 5-7. – С. 147-172
 17. ЦДАВО України. – Ф. 5.– Оп. 1. – Спр. 1085. Материалы отдела по отделению церкви от государства. 2.05.1922 г.-29.12.1922 г.
 18. Пашенко В., Киридон А Більшовицька держава і православна церква в Україні: 1917-1930-ті роки / В.Пашенко, А.Киридон.– Полтава.,2004.– 336с.
 19. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1453. Выписки из протоколов Политбюро, оргбюро, Секретариата ЦК КП(б)У по вопросам работы Агитпропа ЦК и справки о выполнении постановлений ЦК КП(б)У. 1922 г.
 20. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1772. Протоколы заседаний и совещаний антирелигиозной комиссии при ЦК КП(б)У. Агитационно-пропагандистские отделы Волынского и Одесского Губкомов, антирелигиозный семинар при Полтавском партклубе. Тезисы, директивы, доклады, обзоры ЦК КП(б)У, окрпарткомов о положении церкви на Украине, деятельность окрликвидкомиссий, религиозно-сектантское движение, добровольное снятие сана и другие вопросы. Характеристика членов Украинского синода, избранного собором епископов. 17.03.1923 г.-18.12.1923 г
 21. ГДА СБ України.– Спр. 36353 ФП Кримінальна справа на Ярещенко О.
 22. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2185. Материалы о деятельности отделения по отделению церкви от государства НКВД УССР. 18.01-31.12.1923 г.